

АКАДЕМИК МЕХДИ МЕХДИЗАДƏ – 120
АКАДЕМИК МЕХТИ МЕХТИЗАДЕ – 120
ACADEMIC MEHDI MEHDIZADE – 120

UOT 37.0

Ramiz Calal oğlu Əliyev
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Təhsil menecmenti kafedrasının dosenti

PEDAQOJİ FİKİR TARİXİMİZDƏN: ƏNƏNƏ VƏ MÜASİRLİK

Рамиз Джалал оглы Алиев
доктор философии по педагогике,
доцент кафедры управления образованием Азербайджанского
Государственного Педагогического Университета

İZ PEDAQOGİKESKİGİ NƏSİLƏDƏ: TRADİTİYİ İ VƏ SƏVƏRƏNƏLİK

Ramiz Jalal Aliyev
doctor of philosophy in pedagogy
associate professor of the department of Education management at the
Azerbaijan State Pedagogical University

PEDOGIC HERITAGE: TRADITIONS AND MODERNITY

Xülasə. Məqalədə akademik Mehdi Mehdizadənin təlim-təhsil məsələləri ilə bağlı ideyalarından, ənənə və müasirliyi özündə ehtiva edən, məktəb təcrübəsinin təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayan yenilikçi fikirlərindən bəhs olunur.

Açar sözlər: *təhsil, tərbiyə, inkişaf, stimulye, yenilik, müasirlik, millilik, dünyəvilik, motivasiya*

Резюме. В статье повествуется о педагогическом наследии академика М.М. Мехдизаде по вопросам образования и обучения. Его идеи и мысли интерпретируются в контексте традиции и современности, а также высказывается возможность использовать их на новом этапе школьной практики.

Ключевые слова: *образование, обучение, воспитание, развитие, стимулы, новшество, современность, национальные качества, светский, мотивация*

Summary. The article tells about the pedagogical heritage of academician M.M. Mehdizade concerning education and training. His ideas and thoughts are interpreted in the context of tradition and modernity, and the possibility is expressed of using them at the new stage of school practice.

Key words: *education, training, upbringing, development, stimulus, innovation, modernity, national qualities, secular, motivation*

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra təhsil sahəsində aparılan islahatlar bu sistemdə inkişafın istiqamətlərini, məzmununu, elmi-pedaqoji əsaslarını, kadr potensialını, islahatın aparılması forma və yollarını, mərhələlərini dəqiqləşdirir. Təhsil sahəsində islahat proqramında qeyd edilir ki, mövcud təhsil sahəsində toplanmış təcrübənin mütərəqqi əsaslarını saxlamaqla müstəqil Azərbaycan Respublikasının strateji məqsədlərini həyata keçirməyə qadir olan intellektual potensialı formalaşdıran yeni təhsil mühitinin qurulması həyata keçirilməlidir. Qeyd olunmalıdır ki, ötən illərdə aparılmış islahatlar nəticəsində mütərəqqi əhəmiyyət daşıyan xeyli təcrübə toplanmışdır. Bu təcrübənin zənginləşməsindən ayrı-ayrı pedaqoqların, filosofların, həm də dövlət xadimlərinin təhsilimizin inkişafına yönələn müəyyən edici, həm də həlledici təsirə malik ideyaları əhəmiyyətli rol oynayır. Keçmiş irsimizə nəzər saldıqda bu günün nailiyyətlərinin keçmişdən qidalandığını, ondan qüvvət aldığını da görürük. Bu bir həqiqətdir ki, keçmişlə müasirliyi düzgün uzlaşdırmadan, onu düzgün dəyərləndirmədən, müqayisə etmədən bugünkü məktəbimizin və pedaqoji fikrimizin səviyyəsini müəyyənləşdirmək çətindir.

Ötən illərdə aparılmış islahatlar nəticəsində müəyyən qədər mütərəqqi əhəmiyyətli təcrübə toplanmışdır. 1960-1970-ci illərdə tərbiyəyə kompleks yanaşılması, mənəvi tərbiyənin aktualaşdırılması, fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması, təlim metodlarının, dərslərin prosesinin təkmilləşdirilməsi və s. istiqamətlərdə nəzəri və praktik əhəmiyyət daşıyan xeyli işlər görülmüş, səmərəli nəticələr əldə edilmişdir. Bu zəngin təcrübənin toplanmasında akademik Mehdi Mehdizadənin mühüm rolu olmuşdur. Müasir dövrdə təhsil islahatını həyata keçirənlərin bir çoxu məhz Mehdi Mehdizadənin yetirmələridir.

Mehdi Mehdizadənin zəngin pedaqoji irsi pedaqogika elminin, təhsil, təlim-tərbiyə işinin, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edir. Bu gün Azərbaycan məktəblərində təlimin məzmunu, təlim metodları, dərslərin təşkili formaları kimi

didaktik məsələlər tədqiqat obyektinə çevrildiyindən M. Mehdizadə irsində təlim məsələlərinin qoyuluşu təcrübəsindən hazırkı təhsil islahatının həyata keçirilməsində istifadə məqsədilə bəzi cəhətləri nəzərdən keçirmək istərdim.

Böyük pedaqoq təlim materialının elmiliyini, ictimai və təbiət hadisələrini, qayda-qanunların dialektik şərhini, qarşıda duran vəzifələrin dərslə təlim materialları ilə əlaqələndirilməsini zəruri şərtlərdən hesab edirdi. O bildirirdi ki, mövzular zəncir halqası kimi bir-biri ilə əlaqəli olmalı, hər bir mövzu mümkün qədər özündən əvvəlkilərə istinad etməklə, sonrakı mövzuların əsasını təşkil etməlidir.

M. Mehdizadənin didaktik baxışları quru nəzəriyyəçiliklə məhdudlaşmır. Bu baxışlar təcrübəyə ötürülmüş elmi ideyaların, didaktik təlimatların təcrübədə özünü doğrultması ilə təsdiqlənir. Bu baxış nəzəriyyə və praktikanın vəhdətinə söykənir, biri digərindən qidalanır. Alim təlim-tərbiyə prosesinin səmərəliliyini təmin etmək üçün müvafiq şəraitin yaradılmasını əsas şərt kimi irəli sürür. Onun fikrincə, əsas şərtlərdən biri şagirdlərin fəallığının təmin edilməsidir. M. Mehdizadə öz dövrünə görə müasir hesab olunan dərslərin mahiyyətini açmış, ona verilən tələbləri göstərmişdir. 1970-80-ci illərin mövqeyini ifadə edən həmin tələblər bu gün də aktualdır. M. Mehdizadənin qənaətinə, müasir dərslə əsasən nəzəri dərslə nisbətən həm məzmununa, həm də metod, priyom və vasitələrinə görə çox zəngindir, təşkili cəhətdən xeyli mürəkkəbdir. O, müəllimdən yalnız bacarıq deyil, həm də gərgin yaradıcı iş tələb edir. Müasir dərslə təlimin müxtəlif növlərinə geniş yer verilməsi ilə də əsasən nəzəri dərslədən fərqlənir. Əsasən nəzəri dərslə izahlı reproduktiv təlim, demək olar ki, yeganə təlim növü idi. Müasir dərslə isə bundan başqa, proqramlaşdırılmış, alqoritmləşdirilmiş, reproduktiv-axtarıcı, problemlə təlim, diferensial təlim növləri, təlimin fərdiləşdirilməsi və intensivləşdirilməsi tətbiq edilir. Müasir dərslə onunla səciyyələnir ki, burada dərslə hər üç vəzifəsi: təhsil, tərbiyə və proqramın hər bir konkret mövzusu üzrə şagirdlərin inkişafı vəzifələri layihələndirilir,

planlaşdırılır, həyata keçirilir. Burada təlimin texniki vasitələri geniş planda tətbiq olunur, dərslər kabinet sistemi üzrə keçirilir. Dərsin səmərəliliyinin təmin olunmasında məzmunla yanaşı, təlim metodlarının yeniləşdirilməsini də əsas amil hesab edən alim təlimin təkmilləşdirilməsini, təhsil islahatına kompleks yanaşmanı faydalı hesab edirdi.

M. Mehdizadə təlimin məzmununun yeniləşdirilməsində təhsilin fasiləsizliyini və şagirdlərin gələcəkdə də öz biliklərini müstəqil artırmaq bacarığını formalaşdırma imkanlarını nəzərə almağı vacib hesab edərək, şagirdə yalnız faktları mənimsətmək yox, bilik verən məlumatlar axınından baş açmaq bacarığı aşılamağı günün didaktik vəzifəsi kimi irəli sürür. Bütün bunlar hazırkı kurikulum təhsil modelində nəzərə alınmalı şərtlərdir. M. Mehdizadə təhsil prosesinin permanent (fasiləsiz) olmasını nəzərə alaraq, məktəblilərə hər şeyi öyrətməyə cəhd etməkdənsə, onlara "öyrənməyi öyrətməyi" vacib bilir. Buradan da şagirdlərdə idrak fəallığının təmin olunması, müstəqil işlərə geniş yer verilməsi məsələləri aktuallaşır. Təlim metodlarının təkmilləşdirilməsi və yeniləşdirilməsindən bəhs edən M.M. Mehdizadə müqayisə yolu ilə daha səmərəli metodları üzə çıxarır, onların tətbiqi priyomlarını, əməli nəticələrini aşkarlayır. Pedaqoji ədəbiyyatda təqdim olunan təlim metodu qruplarının: informasiya metodları, əyanilik, reproduktiv, axtarıcılıq və s. adını çəkdikdən sonra müəllif bildirir ki, müasir dərslər ənənəvi metodlarla yanaşı, tədricən axtarıcılığa istiqamətlənmiş metodların da (evristik, problemləşdirici, şərh, tədqiqat, seminar-mühazirə, referat, təlim mübahisəsi metodları və s.) tətbiqinə nail olmağı tələb edir. M.M. Mehdizadənin təlimin müxtəlif metod və priyomlarından dərslə istifadə edilməsinə dair fikirləri dövrünə görə yenilikçi ruhu ilə seçilir. Alim qətiyyətlə bildirir ki, o təlimin səmərəliliyinin yüksəldilməsi müəllimin, şagirdlərin fəaliyyəti ilə yanaşı, təlimin metod və priyomlarının düzgün seçilməsindən, dərslə onlardan bacarıqla istifadə edilməsindən də çox asılıdır.

M. Mehdizadə hələ 1960-cı illərdə bu fikirdə idi ki, təlim metodlarını ya universallaşdırmaq, ya da onlara şablon kimi yanaşmaq olmaz. Dərsin hər bir mərhələsində məktəblilərin fəallığına, məqsədə və s. görə metod seçmək sə-

mərəli nəticələr verir. Müəllif fikrini əyaniləşdirmək üçün şagirdlərə yeni bilik verərkən istifadə oluna biləcək metodların adlarını çəkir. Onun fikrincə, elə yeni biliklər vardır ki, onları öyrətmək üçün müəllim izahatdan, şifahi şərhədən, məktəb mühazirəsindən istifadə etməlidir. Qrammatika, riyaziyyat, tarix və s. fənlər üzrə bilikləri müsahibə yolu ilə öyrətmək daha əlverişlidir. Bu, evristik yoldur. Bəzi bilikləri şagirdlər dərslə və digər mənbələr üzərində müstəqil işləmək yolu ilə ala bilərlər. Bu, yeni bilikləri müstəqil əldə etmək yoludur. Bəzi bilikləri isə şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında bu və ya digər təbiət hadisəsi üzərində müşahidə aparmaq, kimya, fizika və biologiyadan müxtəlif təcrübələr aparmaq yolu ilə əldə edə bilərlər. Buna tədqiqatçılıq yolu deyilir. M. Mehdizadə "kitab üzərində işi, laborator məşğələləri, müşahidə yolu ilə tədqiqatçılıq metod və formalarını tədris prosesinə cəsarətlə daxil etməyi" vacib hesab edirdi. O, həmçinin bildirir ki, şagirdləri düşünməyə, axtarmağa, tapmağa məcbur edən evristik müsahibədən geniş istifadə edilməlidir. Məktəblilərə müstəqil qrafik işləri daha çox vermək, onları mürəkkəb məsələlərin həlli üzərində çalışdırmaq, inşa yazmağı öyrətmək, təcrübə aparmaq vərdişləri aşılamaq lazımdır. Pedaqoq praktik əmək vərdişlərinin şagirdlərə aşılamağı nəticəsində onların idrak fəaliyyətini qiymətləndirməyin, müstəqil təfəkkür bacarıqları və əmək vərdişlərini formalaşdırmağın, onlara "öyrənməyi öyrətməyin" mümkünlüyünü bildirirdi. Alimin bu fikri də maraqlıdır ki, təlimin müxtəlif metodlarının tətbiqi ilə dərslər yüngülləşdirmək, sadələşdirmək heç də məqsədə çevrilməməlidir, çünki əqli inkişaf məhz şagirdlər çətin tapşırıqlar üzərində işlədikdə, çətinlik qarşısında qaldıqda təmin edilir. Akademik M.M. Mehdizadə dərslə problem-situasiyanın yaradılmasını, əks-əlaqənin qurulmasını, tədris prosesinin intensivləşdirilməsini, təlim prosesinin fərdiləşdirilməsini, təlimin müasir texniki vasitələrindən istifadə olunmasını didaktik priyomlar kimi zəruri sayır və bunları dərslə verilən tələblər səviyyəsinə qaldırırdı. Görkəmli pedaqoq dərslə təkmilləşdirilməsi, təlim məsələləri ilə əlaqədar illərlə düşüncələrini son tədqiqat əsəri olan "Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları" adlı kitabında ümumiləşdirmiş-

dir. Həmin kitabın nəşrindən ötən 22-23 il ərzində respublikada didaktik məsələləri əhatə edən belə sanballı əsər yaranmamışdır. M. Mehdizadənin həmin kitabda şərh etdiyi nəzəri və təcrübə məsələləri, elmi-əməli mahiyyətinə görə, bu gün də əhəmiyyətlidir.

Fikrimizcə, akademik Mehdi Mehdizadənin təlim prosesi, təlim metodu, metodik priyom və s. anlayışların şərhilə əlaqədar açıqlamaları öz aktuallığını saxlamaqdadır. O yazırdı: "Təlim prosesi müəllim və şagirdlərin müəyyən quruluşla malik olan elə birgə fəaliyyətidir ki, burada bilik, bacarıq, vərdişlər sistemi, təlimin formaları, növləri, metodları, didaktik, əyani və texniki vasitələrdən ibarət komponentlərdən istifadə edərək şagirdlərin təhsil, tərbiyə, inkişafını təmin etməyə yönəldilir". "Təlim metodu müəllim və şagirdlərin elə qarşılıqlı fəaliyyət sistemidir ki, müxtəlif vasitələrdən istifadə yolu ilə təlim prosesində didaktik problemlərin həllinə xidmət edir". M.M. Mehdizadə metodik priyomu təlim metodunun ünsürü hesab edir, eyni zamanda, müstəqil priyomların da olduğunu bildirirdi.

Təlim metodlarını məlumat vermə, əyanilik, reproduktiv, axtarış, nəzarət metodları kimi təsnif edən alim bunların hərəsinə bir neçə öyrənmə metodunun daxil olduğunu göstərir. O, təlim metodlarını qrup halında ümumiləşdirərək, hər qrupa bir neçə metodu aid edir. O yazır: "Məlumat vermə metodlarına aşağıdakılar daxildir: 1. Öyrətmə metodları: şərh etmə, nəql etmə, müsahibə, mühazirə, mətni oxumaq və s. 2. Öyrənmə metodları: dinləmə, dərslük üzərində iş (mətni öyrənmə), məlumatı dərk etmə, yadda saxlama, öyrənilənləri təkrar etmə və s.

Əyanilik metodları dedikdə, aşağıdakılar nəzərdə tutulur: 1. Öyrətmə metodları: əyani vəsaiti, təcrübəni (fizika, kimya, biologiya üzrə), təlim filmini nümayiş etdirmə, müasir texniki təlim vasitələrinin tətbiqi, ekskursiyalar və s. 2. Öyrənmə metodları: müşahidə etmək, şəkil çəkmək, dəftərə qeyd etmək, paylanmış didaktik materiallar üzərində iş və s.

Reproduktiv metodlar qrupuna daxil olanlar: 1. Öyrətmə metodları: dərk edilmiş materialın təkrarlanmasını təşkil etmək, çalışmalara nümunə göstərmək, mətni oxumaq, laboratoriya məşğələlərini aparmaq yollarını şərh etmək, emalatxanalarda, təcrübə tarlasında aparılan işlər haqqında məlumat vermək və s. 2. Öyrən-

mə metodları: öyrənilmiş materialı möhkəmləndirmək, dərslük üzərində işləmək, müxtəlif yazı işlərini yerinə yetirmək, məsələ və misallar həll etmək, laboratoriya məsələləri, qrafik işlər, əmək tapşırıqlarını yerinə yetirmək və s.

Pedaqoq aşağıdakı metodları müasirliyi ilə diqqəti cəlb edən axtarış metodlarına daxil etmişdir. Onlardan ən mühümləri bunlardır:

- evristik-müsahibə və ya qismən axtarış metodu;

- problemləli şərh metodu;

- tədqiqat metodu;

- seminar metodu;

- mühazirə-seminar metodu; referat metodu;

- disput metodu;

M. Mehdizadə təlimin tipləri məsələsinə də toxunmuş və qeyd etmişdir ki, 1980-ci illərdə yeni təlim tipləri meydana çıxmış və kütləvi olaraq izahlı-reproduktiv təlim növü ilə birlikdə tətbiq olunmaqdadır. O, yeni təlim tipləri kimi aşağıdakıları göstərmişdir:

- proqramlaşdırılmış təlim;

- diferensial və ya fərdiləşdirilmiş təlim.

Akademik Mehdi Mehdizadə yeni təlim tiplərinin ənənəvi təlim növlərindən xeyli üstün keyfiyyətlərə malik olduğunu bildirərək, onların fərqi aydınlaşdırır. O, proqramlaşdırılmış təlimin ənənəvi təlim növündən fərqli olduğunu şagirdlərə göstərir və onların bir-bir izahını verir:

- elmi məlumatın, yəni biliklərin mənbələrinə görə;

- biliklərin təqdim edilmə yollarına görə;

- müstəqil iş sisteminə görə;

- təlimin fərdiləşdirilməsinə görə;

- şagirdlərin idrak fəaliyyəti üzərində, onların bilik, bacarıq və vərdişlərlə yiyələnmələri üzərində nəzarətə görə, şagirdlərin zehni fəaliyyətinin nəticələri haqqında (biliklərinə verilən qiymətlərin ümumiləşdirilməsinə görə).

Mehdi Mehdizadənin alqoritm və problemləli təlim haqqında fikirləri bu gün də aktualdır. Onun fikrincə, alqoritm birtipli məsələlərin həll edilməsi qaydaları sistemidir. Problemləli təlim isə şagirdlərə yeni bilik vermək üçün təlim prosesində problemləli vəziyyətlər yaradıb, müəllimin onları məharətlə açması və şagirdlərə açdırması sistemini ifadə edən təlimdir. Bu, məktəblilərin zehni fəaliyyətlərinin gücləndirilməsi,

onlarda axtarış tələbatı, müstəqil işləmək meyl və bacarıqlarının aşılması yollarından biridir. M.M. Mehdizadənin təlim məsələlərinə aid irsi ilə tanışlıq göstərir ki, o, təlim nəzəriyyəsinin zənginləşdirilməsi sahəsində mühüm xidmətlər göstərmiş, təlim prosesinin optimallaşdırılması, dərslərin təkmilləşdirilməsi yollarını nəzəri baxımdan aydınlaşdırmış, qabaqcıl iş təcrübələrini ümumiləşdirmişdir.

Təhsil islahatının və zamanın tələbləri baxımından təlimin yeni məzmununun yaradılması, təlimin təkmilləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi, yeni təlim metodlarının bir çoxunun elementlərini onun təbliğ etdiyi metodlar içərisində tapmaq mümkündür. Bu baxımdan demokratikləşdirmə və humanistləşdirmə prinsiplərinin əsas götürüldüyü indiki dövrdə M. Mehdizadə irsin-

dən yaradıcılıqla istifadə ümumi işimizə xeyir verə bilər.

Problemin aktuallığı. Pedaqoji alimin elmi-pedaqoji yaradıcılıq irsinin ənənə və müasirlik müstəvisində araşdırılıb təhlil edilməsi, yeni şəraitdə müqayisələr aparmaqla ideyaların sistemə salınması və hazırkı inkişaf mərhələsində onlardan istifadə imkanlarının müəyyənləşdirilməsi həm elmi-nəzəri, həm də praktik baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatda pedaqoji nəzəriyyə ilə təcrübənin vəhdəti təlim prosesinin daim inkişafda olması, təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsinə tarixilik, müasirlik kontekstində yanaşılması ideyalarının konseptuallağı ilə səciyyələnir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat sovet dövrü pedaqoji prosesini, onun təşkili və əsas cəhətlərini qavramağa, mütərəqqi ideyaları üzə çıxarmağa, müasir təlim işinin təşkil və idarə olunmasında şəxsiyyətyönlü və inkişafyönlü olanları istifadə üçün müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Mehdizadə M.M. Məktəb sisteminin yenidən təşkili məsələlərinə dair bəzi qeydlər. Bakı, "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1958, 9 oktyabr
2. Mehdizadə M.M. Pedaqoji effekt. -Bakı, "Bakı" qəzeti, -1996, dekabrın 22-si.
3. Mehdizadə M.M. Azərbaycan SSRİ məktəblərində təlim prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. -Bakı: "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, -1975, № 12.
4. Mehdi Mehdizadə ömrünün işi / Tərtibçilər: V. Xəlilov, H. Musayev. -Bakı, -1998.
5. Rüstəmov F.A. Azərbaycanda pedaqoji elm: təşəkkülü, inkişafı və problemləri. -Bakı, -1998.

E-mail: shliyeva817@gmail.com

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. H.Ə. Əlizadə*
ped.elm.dok., prof. R.L. Hüseyinzadə
Redaksiyaya daxil olub: 23.01.2023.